

Sven G. Holtsmark

Om Den røde hær rykker inn i Norge...

**Spørsmålet om sovjetisk deltagelse i frigjøringen
av Norge 1941-1944**

Den 18. oktober 1944 forserte sovjetiske soldater Grense Jakobselv og innledet frigjøringen av Norge fra tysk okkupasjon. Dette var en mulighet som den norske regjering aldri hadde sett bort fra, selv om den hadde gjort det som sto i dens makt for at det skulle bli vestallierte tropper som frigjorde Norge. Russerne viste imidlertid ingen tilbøyelighet til å bevege seg videre vestover fra sine forlegninger i Sør-Varanger. Da de sovjetiske troppene trakk seg ut høsten 1945, kunne man på norsk side slå fast at den sovjetiske regjering ikke hadde forsøkt å slå politisk mynt på sitt militære nærvær på norsk territorium.

I det følgende vil jeg gi en skisse av hvordan spørsmålet om en mulig sovjetisk deltagelse i frigjøringen av Norge ble behandlet av den norske regjering i London.¹ Dette spørsmålet er igjen tett knyttet til hvilke holdninger norske politiske kretser i London hadde til Sovjetunionen. Som bakgrunn for spørsmålets behandling i 1944, vil jeg følge sakens utvikling tilbake til begynnelsen av det norsk-sovjetiske allianseforholdet sommeren 1941.

Fra den 22. juni 1941 sto Norge og Sovjetunionen på samme side i krigen mot Tyskland. Dette var imidlertid et allianseforhold hvor de to partene spilte vidt forskjellige roller og var langt fra jevnbyrdige: Sovjetunionen deltok fra første øyeblikk på like fot med Storbritannia, som siden Polens og Frankrikes nederlag hadde kjempet nærmest alene mot Tyskland i Europa. Etter hvert som krigslykken snudde, fra vinteren 1943, satte Sovjetunionen i stor grad dagsorden for diskusjonene om ordningen av etterkrigstidens Europa. Den norske regjering, derimot, inåtte operere innenfor stramme rammer i krigstidens politiske spill. Regjeringens politiske og militære spillerom ble langt på vei fastsatt av krefter utenfor dens egen kontroll. Beslutninger eller handlinger som krevde materiell innsats utover det som regjeringen fritt kunne disponere, eller som hadde alliansepolitiske implikasjo-

ner, måtte klareres med og godkjennes av de allierte. Disse, i sin tur, kom den norske regjering i møte i den grad dens forslag ikke gikk på tvers av de alliertes militære og politiske planer og interesser. Enhver vurdering av den norske regjeringens innsats under krigen blir derfor meningsløs om man ser bort fra de materielle og politiske rammebetingelser som regjeringen måtte forholde seg til, og som den ofte hadde begrenset mulighet til å påvirke. Dette gjelder også spørsmålet om regjeringens politikk i forhold til Nord-Norge i 1944-1945.

Hva angår *politiske rammebetingelser*, så var regjeringen blant annet hemmet av den grunnleggende uklarheten omkring den inter-allierte «arbeidsdelingen» i nordområdene. Fordi spørsmålet om hvem som skulle frigjøre Nord-Norge ikke var avklart, var regjeringen lite forberedt da russerne rykket inn i oktober 1944. Også *materielt og økonomisk* var regjeringens spillerom begrenset. Regjeringens ønsker om en langt sterkere norsk militær og humanitær innsats i Nord-Norge forutsatte omfattende støtte fra de allierte, ikke minst i form av skip og fly til konvoiering og transport av tropper, materiell og forsyninger. Det viste seg fra høsten 1944 at Nord-Norge ikke var et prioritert område i USA og Storbritannias militære og politiske strategi og den forventede støtten uteble. Til alt hell, ville noen si, viste det seg at heller ikke Moskva tilla Nord-Norge noen avgjørende betydning for sikringen av sin nyvunne status som Europas dominerende stormakt. Da regjeringen våren 1944 gjorde de første direkte fremstøt overfor russerne med tanke på å bli noe mer enn en tilskuer dersom det skulle bli sovjetiske soldater som begynte frigjøringen av Norge, fikk den merke at det vare klare grenser for en liten stats muligheter til å føre en selvstendig krigspolitikk.

Vi vil starte med et tilbakeblikk på årene

1941-1943. Mens man med en viss rett kan snakke om en norsk politikk overfor Sovjetunionen under krigen, eller i det minste om Sovjetunionens plass i norsk utenrikspolitiske overveielser, er det vanskeligere å få øye på Norges plass i Sovjetunionens utenrikspolitiske og militære strategi i perioden. I noen grad skyldes dette selvfølgelig kilde-situasjonen: Til tross for den nye åpenheten i russiske arkiver, er det foreløpig store huller i det tilgjengelige russiske materialet som omhandler krigsårene. Men kildemangelen gjenspeiler også mer fundamentale realpolitiske vurderinger. For Sovjetunionen var den norske regjering i London noe i retning av en verdenspolitikken *quantité négligeable*. Bare i den grad fokuset var rettet mot mulighetene for allierte operasjoner på Nordkalotten, ble den norske regjering interessant som aktør. Tidvis tiltrakk disse problemstillingene seg sovjetisk oppmerksomhet, men i den grad Norge og norsk område var med i sovjetisk planlegging, var det altså forholdet til de *store* allierte, ikke til den norske regjering, som først og fremst opptok Sovjetunionen. Dermed gir det begrenset mening å snakke om et bilateralt norsk-sovjetisk forhold. Sovjetiske utspill som direkte angikk Norge, kom gjerne som bisetninger i planer eller forslag hvor hensynet til Norge i seg selv ikke spilte noen rolle.

På norsk side var det særlig to forhold som virket bestemmende for regjeringens politikk i forhold til den sovjetiske regjering, og som til syvende og sist la sterke føringer på den norske regjeringens politikk forut for og etter den sovjetiske innmarsjen den 18. oktober 1944.

For det første var det en ambivalens i regjeringens forhold til sine sovjetiske allierte. Noe forenklet kan man si at regjeringen Nygaardsvolds politikk ble til i et spenningsfelt: På den ene siden fantes det en dyp skepsis til hensiktene bak Sovjetunionens politikk overfor Norge - på den annen side en voksende forståelse for at Sovjetunionen uansett ville komme til å spille en

dominerende rolle i etterkrigstidens Europa. Dermed måtte det bli en hovedoppgave for regjeringen å utvikle et godt og, om mulig, tillitsfullt forhold til makthaverne i Moskva.

For det andre måtte regjeringen utforme sin politikk i en situasjon der spørsmålet om hvorvidt Norge lå i vestmaktene eller Sovjetunionens interessesfære i Europa, var uavklart. Begrepet «interessesfære» (sphere of interest) var først og fremst en del av det uoffisielle diplomatiske spill og ble av naturlige grunner aldri gitt noe entydig innhold. Likevel vokste det i løpet av krigen frem en forståelse for at enkelte land og områder i Europa i etterkrigstiden ville komme under innflytelse av enten Sovjetunionen eller de store vestlige allierte. Det er et spørsmål for seg at begrepet etter alt å dømme ble gitt vidt forskjellige tolkninger i Moskva og de vestlige hovedsteder.

Uoverensstemmelsene kom tydelig frem da Sovjetunionen la *sin* forståelsen av begrepet til grunn for inngrep i land som Polen, Romania og Ungarn. For regjeringen Nygaardsvold hadde imidlertid begrepet langt på vei et konkret innhold: Det dreide seg om hvem som ville spille hovedrollen ved frigjøringen av Norge fra tysk okkupasjon - sovjetiske soldater, eller styrker fra USA og Storbritannia. Det hersket imidlertid en klar forståelse av at en slik «sphere of operations» til syvende og sist sto i en tett sammenheng med stormaktene antatte «spheres of influence».

I de følgende avsnitt vil vi se nærmere på hvordan utviklingen i Nygaardsvold-regjeringens holdning til Sovjetunionen, samt dens forståelse av Norges plass i alliert politisk og militærstrategisk planlegging, var med på å fastsette premissene for dens politikk da frigjøringen tok til i oktober 1944.

Den norske bekymringen for sovjet-regjeringens hensikter viste seg ganske snart etter at

Sovjetunionen var kommet med i krigen på alliert side. Allerede den 25. juni 1941 signaliserte Trygve Lie, Norges utenriksminister, at han var bekymret for at russerne hadde planer om tiltak på Svalbard. Det var trolig frykten for mulige sovjetiske, ikke tyske, planer, som i midten av juli fikk Lie til nærmest å oppfordre amerikanerne om å stasjonere amerikanske styrker på øygruppen. I ukene som fulgte ble regjeringen trukket med i resultatløse allierte drøftelser om muligheten av å opprette en marinebase på Spitsbergen. Med Lies initiativ i minne, er det ikke vanskelig å tenke seg hvem Nygaardsvold hadde i tankene da han skrev om regjeringens skepsis til at utenlandske tropper skulle besette Spitsbergen: «Hvis tyskerne besatte Svalbard så skulle de engang jages vekk. Andre nasjoners soldater kunne det bli vanskeligere å bli kvitt.»

De sovjetisk-britiske samtalen sommeren 1941 om felles operasjoner med utgangspunkt i Murmansk-området, og det sovjetiske forslaget fra samme tid om en ekspedisjon til Spitsbergen, etterlot ingen tvil om at den norske regjering nå spilte en underordnet rolle selv i spørsmål som angikk norsk territorium. Den norske regjering ble holdt noenlunde orientert, men hadde liten innflytelse over sakens utvikling. Da Stalin i et brev til Churchill foreslo en norsk innsats i form av «en lett divisjon eller mer av norske frivillige som kunne bli overført til Norge for å drive opprør mot tyskerne»,² var dette et uttrykk for alliansepolitiske vurderinger - et signal om god vilje. Forslaget bekrefter samtidig at den sovjetiske regjering ikke tillat et mulig norsk militært bidrag noen virkelig betydning: Om så hadde vært tilfelle, ville russerne ganske sikkert ha undersøkt hva slags norsk styrker som fantes. Den norske regjering disponerte slett ikke noen «lett divisjon» eller tilsvarende styrker.

Etter at Svalbard var ute av de norsk-britisk-sovjetiske overveielsene, var det først våren 1944 at regjeringen så reelle muligheter for et norsk-russisk militært samarbeide.

Det lille som kom i gang av norsk-sovjetisk etterretningssamarbeid gjennom Forsvarsdepartementets E-kontor i London og i noen grad gjennom den norske legasjonen i Stockholm, var knapt av større betydning. Den eneste operasjon av noe omfang som ble satt i gang, forsendelsen av to norske agenter fra Murmansk til Nord-Norge sommeren 1942, endte tragisk. De to ble tatt til fange av tyskerne og skutt.

Spredte utredninger, uttalelser og brevvekslinger fra perioden 1941-1944 viser likevel ganske klart tendensen i den norske tenkningen omkring et eventuelt militært samarbeid med russerne. Så tidlig som i januar 1942, understreket general Fleischer, den daværende sjefen for Hærens Overkommando (HOK), at det måtte startes forhandlinger med den sovjetiske regjering for å sikre at den norske regjering ikke ville bli holdt utenfor hvis Den røde hær startet en offensiv gjennom Nord-Finland til Norge. I en annen sammenheng karakteriserte generalen det som «mindre ønskelig» at sovjetiske tropper skulle besette deler av Norge:

[F]or det første på grunn av de utvilsomme russiske interesser i disse norske områder, for det annet på grunn av den propaganda som utvilsomt vil bli satt i gang av tyskerne og quislingene i Norge.

Det ville være «langt å foretrekke» om engelske, kanadiske eller amerikanske tropper ble brukt.³

I en kommentar til HOKs rapport pekte admiral Corneliussen, sjefen for Sjøforsvarets Overkommando, på et vesentlig forhold. Det ville spille liten rolle, fremholdt Corneliussen, hva nordmennene mente om en russisk innmarsj. Man kunne ikke komme forbi «at det ikke er mulig for oss å stoppe slike operasjoner, hvis russerne vil foreta dem.» Corneliussen var dessuten i tvil om russerne i det hele tatt ville godta et britisk eller amerikansk nærvær under en operasjon

i Nord-Norge. Det den norske regjering kunne gjøre, understreket Corneliussen, var å forberede grunnen for at *norske styrker* kunne bli sendt nordover for å samarbeide med de sovjetiske styrkene i Nord-Norge.⁴

Det var muligheten for finsk-sovjetisk fred og en sovjetisk offensiv i nord som var bakgrunnen for at spørsmålet ble drøftet. Saken kom også opp i Forsvarsrådet, et rådgivende organ for regjeringen. Det fremgår ikke av dokumentene hva som ble sagt under møtet, men beslutningen som ble truffet levner liten tvil om at rådets medlemmer var lite begeistret for tanken på en sovjetisk innmarsj i Nord-Norge. Forsvarsministeren ble bedt om å forhøre seg hos britene om det var sannsynlig at «tyske og russiske tropper kan komme til å stå overfor hverandre ved Finnmarks østgrense i løpet av de nærmeste måneder». Om en slik mulighet fantes, skulle det utarbeides en note til den britiske regjering

*med krav [...] om en Britisk-Norsk aksjon til gjenerobring av Finnmark (evt. en høvelig del av Finnmark) før den forannevnte eventualitet antas å kunne inntre.*⁵

Også Kronprins Olav var bekymret. I et brev til president Roosevelt skrev han at det var «stor risiko for at Russland ønsker å [...] annektere en del av Nord-Norge for alltid.»⁶

Lignende holdninger gjorde seg gjeldende et år senere, våren 1943. Denne gangen var det justisminister Terje Wold som tok initiativ til en meningsutveksling med general Hansteen, forsvarssjefen. Wold regnet med at sannsynligheten av en invasjon av Norge fra vest ble mindre og mindre. Derimot så han en sovjetisk offensiv inn i Øst-Finnmark som en stadig mer aktuell mulighet. I denne situasjonen ville Wold at regjeringen skulle rette en henvendelse til USA og Storbritannia for å få i stand en norsk-britisk-amerikansk besettelse av Øst-Finnmark «i samforståelse med russerne.» Om det ikke lyktes å få de vestallierte med på en slik plan, måtte

man få til et samarbeid med den sovjetiske regjeringen.

*Hvis en russisk invasjon blir til virkelighet, kan vi da forsvare at vi ikke på forhånd har gjort alt mulig for å oppnå et samarbeid, som er nødvendig og avgjørende for vårt lands frihet og selvstendighet i fremtiden.*⁷

General Hansteen mente, i likhet med mange andre, at en sovjetisk offensiv først kunne nå Norge etter at veien var beredt gjennom en finsk-sovjetisk fred. Hansteens resignerte holdning til Norges begrensede rolle i det store spillet skinner gjennom. Hansteen mente «at vi ikke kan påskynde eller bringe i stand en invasjon på Norge hvis ikke denne passer inn i krigens store sammenheng.»

Hvis en finsk-sovjetisk fred likevel skulle føre en sovjetisk offensiv inn på norsk område, mente Hansteen at det var

en betydelig norsk interesse i å komme imellom med norske styrker som da bare måtte ha å markere den norske suverenitet på grensen mot Finland (Russland) mens den måtte danne en front mot tyskerne lenger vest.

Hansteen tok utgangspunkt i at det ville være mulig å oppnå en avtale slik at russerne stoppet ved grensen mens norske og vestallierte tropper fordrev tyskerne videre vestover og sørover. Hansteen regnet med at det ville bli en rimelig varslingsstid før sovjetiske styrker sto ved den norske grensen, og at det da ville være en «liten sak» å få ordnet med forsendelse av de norske styrkene fra Storbritannia til Øst-Finnmark, slik at en norsk operasjon ville kunne iverksettes innenfor de aktuelle tidsrammer.⁸ Som vi snart skal se holdt ikke Hansteens vurderinger stikk. Halvannet år etter at denne meningsutvekslingen fant sted, krysset sovjetiske soldater Grense Jakobselv. Først en uke senere ble regjeringen gjort oppmerk-

som på at det sto sovjetiske tropper i Norge.

Imens fortsatte krigen mellom Sovjetunionen og Finland, som nå nærmest hadde karakter av en stillingskrig. Muligheten for en sovjetisk frigjøring av Nord-Norge ble skjøvet inn i fremtiden.

Rundt årsskiftet 1943/44 forelå det igjen opplysninger om at det pågikk sovjetisk-finske fredsforhandlinger. Meldinger fra Norges legasjoner i Helsinki og Moskva bekreftet tilsynelatende disse ryktene og ambassadør Andvord i Moskva opplyste at det gjorde seg gjeldende en «øket interesse» for nordområdene som måtte skyldes «særlig hensyn».⁹

Selv om det også denne gangen viste seg at situasjonen på den finsk-sovjetiske fronten var fastlåst, var det likevel klart at det gikk mot en avgjørelse også i nord. Etter Sovjetunionens avgjørende seire på hovedfrontene i 1943, var det ikke lenger spørsmål om, men når den tyske og finske motstanden ville bryte sammen. Meldingene om en forestående sovjetisk-finsk separatfred, tvang regjeringen til igjen å ta opp spørsmålet om hvem som skulle befri Nord-Norge - sovjetiske styrker, eller tropper fra USA og Storbritannia.

Vi har sett at det helt fra sommeren 1941 hadde pågått en meningsutveksling om en mulig sovjetisk rolle under frigjøringen av Norge. Hittil hadde diskusjonene løpt ut i sanden, dels fordi muligheten av en sovjetisk offensiv som kunne bryte gjennom til Norge syntes fjern. Det var imidlertid et annet forhold som trolig gjorde norske politikere og militære tilbøyelige til å utsette planleggingen med sikte på en sovjetisk innmarsj: Forestillingen om at hele Norge, også Nord-Norge, til syvende og sist var vestmaktens ansvarsområde og operasjonsområde. Dette, i tillegg til fraværet av en russisk reaksjon på de norske forslag sommeren og høsten 1944 om å innlede et militært samarbeid i nord, var medvirkende til at den norske innsatsen i Finnmark fra november 1944 fikk et preg av improvisasjon, uten den styrke som ville ha

ligget i et solid forutgående planleggingsarbeid.

Alt i alt hadde nordmennene gode grunner til å tro at stormaktene hadde blitt enige om at Norge skulle være vestmaktens operasjonsområde. Allerede et halvår etter at Sovjetunionen kom med i alliansen, kom det signaler om at russerne betraktet Norge (og Danmark) som en del av Storbritannias interessesfære for etterkrigstiden. Etter sitt besøk i Moskva i desember 1941, kunne den britiske utenriksminister Anthony Eden fortelle Lie at Stalin ikke hadde noe imot at Norge sluttet seg til et nord-atlantisk forsvarssystem etter krigen. Stalin hadde også, noe Lie muligens ikke var klar over, antydnet at Storbritannia burde få militære baser i Norge. Nordmennene fikk også opplysninger om at Molotov under sitt besøk i London i mai 1942, hadde erklært at Sovjetunionen ikke hadde noen interesser i Norge.¹⁰ Gitt at Norge var antatt å tilhøre vestmaktens interessesfære i etterkrigstiden, må det i samtiden ha vært nærliggende å slutte at landet skulle være britisk eller amerikansk operasjonsområde i frigjøringsfasen.

Noen formell erklæring om at Norge skulle være vestalliert operasjonsområde, forelå imidlertid ikke. Heller ikke britisk Foreign Office hadde noen klar formening om dette spørsmålet. I mai 1944 slo britene fast at «ingen avtale med russerne om at Norge skal være anglo-amerikansk operasjonsområde» eksisterte.¹¹ Forholdet var heller ikke avklart i Moskva. I januar 1944 ble det i Moskva utarbeidet et utkast til demarkasjonslinje mellom de sovjetiske og vestlige operasjonssfærer i Europa. I likhet med Finland, lå Norge nord for Lyngen i den sovjetiske sfæren. I senere utkast var dette endret.¹² Da Trygve Lie i desember 1943 spurte Eden om Stalins ord fra desember 1941 om at Sovjetunionen «ikke hadde noen som helst krav overfor Norge», fortsatt sto ved lag, var Eden ikke villig til å si mer enn at Norge ikke hadde vært drøftet under

møtene i Moskva og Teheran. Trygve Lie henvendte seg videre til britene i januar og februar 1944 for å avklare spørsmålet om Norge var vestlig eller sovjetisk operasjonssområde, men fikk heller ikke nå noe klart svar. Det endte med at Lie sa at han forbeholdt seg retten til å starte forhandlinger med sovjet-regjeringen med sikte på å komme frem til avtaler som skulle sikre norske interesser ved en russisk innmarsj i Norge.¹³

Sommeren 1943 hadde regjeringen forhandlet frem, men ikke undertegnet, en avtale med den britiske regjering om regulering av jurisdiksjon og sivil administrasjon under en britisk frigjøring av Norge. Noe senere sa amerikanerne seg villige til å undertegne en tilsvarende avtale.

Spørsmålet som nå reiste seg for den norske regjering, var om man burde slutte en tilsvarende avtale med den sovjetiske regjering. Opprinnelig tenkte man seg at russerne, etter å være blitt kjent med utkastet til avtale med de to vestlige maktene, skulle «godkjenne og respektere» prinsippene i avtaleteksten. Selv om russerne fikk oversendt avtaleteksten fra britene i begynnelsen av januar 1944, kom det ingen russisk reaksjon. Dette skyldtes at saken var blitt gjenstand for en prinsippdebatt mellom de tre store allierte; en debatt som ikke dreide seg om Norge som sådan, men om den inter-allierte behandlingen av denne typen avtaler generelt. Nordmennene begynte nå å føle at grunnen brant under føttene på dem. Lie erklærte overfor britene at den britiske regjering måtte ta ansvaret for den situasjonen som ville oppstå om sovjetiske tropper krysset grensen til Norge uten at det forelå noen form for avtale med den sovjetiske regjering.¹⁴

I begynnelsen av februar 1944, kom Lie så med de første antydninger overfor russerne om at han kunne tenke seg en egen, separat norsk-sovjetisk avtale om jurisdiksjon og administrasjon under en frigjøringsfase. Under et møte med den russiske ambassadør Lebedev den 4. februar, sa Lie følgende:

[Vi] hadde gått ut fra at Norge var britisk-amerikansk operasjonsbasis og at russiske tropper derfor ikke ville bli anvendt på norsk territorium. Hvis denne forutsetning ikke holdt stikk, måtte vi på ny overveie saken.¹⁵

Dermed var veien stukket ut frem mot undertegnelsen av en egen norsk-russiske avtale. Denne fant sted den 16. mai 1944, samtidig som avtalene med Storbritannia og USA ble undertegnet.

Lies aktive politikk med sikte på å regulere forholdene rundt en eventuell sovjetiske innmarsj, var imidlertid ikke noe uttrykk for at en slik innmarsj var ønsket. Den norske strategien fra våren 1944 frem til oktober var klar. På den ene siden arbeidet man for at det ikke skulle bli sovjetiske tropper som fordrev tyskerne fra Nord-Norge. Blant annet av denne grunn forsøkte den norske regjering vinteren og våren 1944 å overbevise britene og amerikanerne om nødvendigheten av å legge planer for operasjoner også i Nord-Norge. I sine samtaler med britene hevdet Lie at det kunne tenkes at en tysk tilbaketrekning fra Nord-Norge ville føre til at russiske soldater forfulgte de tyske styrkene «langt inn på norsk territorium». Åpenbart for å antyde at det ville være bedre om britiske eller amerikanske soldater besatte Nord-Norge, fremholdt Lie at det ikke kunne være likegyldig for britene på hvilken måte okkupasjonen av Norge ble avviklet.¹⁶ Lies mål var å få USA og Storbritannia til å starte planleggingen med tanke på å sende styrker til Nord-Norge. På den annen side var problemet at en realistisk vurdering av situasjonen gjorde det klart at en sovjetisk innmarsj i Nord-Norge var minst like sannsynlig som en ekspedisjon fra vest. Avtaler med vestmaktene var derfor vel og bra, men «de ville ikke være til noen særlig nytte med mindre russerne ga klart til kjenne at de ville godkjenne og respektere dem hvis russiske tropper kom inn på norsk territorium.»¹⁷ En

egen avtale med sovjet-regjeringen var derfor ikke til å komme utenom.

Et problem var selvsagt at regjeringens linje kunne oppfattes dithen, at den norske regjering inviterte russerne til å delta i frigjøringen av Norge. Selv om Lie slett ikke hadde slike intensjoner, var dette bakgrunnen for britenes irriterte reaksjon på det norske solospillet for å skaffe en egen avtale med Sovjetunionen. En norsk-sovjetisk avtale ville nettopp understreke at Norge ikke uten videre var i vestmaktens operasjonsområde og oppmuntre russerne til å ta del i frigjøringen av Norge. Også Lie selv var klar over at den norske politikken kunne gis en slik fortolkning. Omtrent samtidig med at avtalene ble undertegnet, argumenterte han med at det var enda viktigere enn tidligere at det ble planlagt forsendelse av en engelsk-amerikansk styrke til Nord-Norge i og med at russerne nå var inne i bildet. I Foreign Office ble det bemerket at dette var typisk norsk; først inviterer man russerne inn, og så ber man britene om beskyttelse mot dem!¹⁸

Det var et ledd i samme strategi når regjeringen på denne tiden begynte å undersøke mulighetene for å sette opp norske tropper i Sovjetunionen. Lie fikk instruks av regjeringen om å undersøke underhånden hvordan den sovjetiske regjering så på muligheten av å sette opp slike styrker. Man tenkte seg styrker i størrelsesorden én bataljon. Befalet skulle være norsk, men kommandoforholdet i forhold til russerne måtte klarlegges ved en egen avtale. Igjen var det først og fremst nødvendigheten av å sikre norsk suverenitet og norske interesser - det Lie pleide å kalle sakens «politiske betydning» - som lå bak regjeringens utspill.¹⁹ Dessuten mente man at en slik styrke ville vise opinionen hjemme at regjeringen gjorde alt for å øke Norges militære innsats.

Lie tok saken opp med den sovjetiske ambassadøren den 8. mars 1944, og allerede den 13. forelå den sovjetiske regjeringens svar, rent overstrømmende i sin velvilje. Mens

nordmennene forsiktigvis hadde antydnet en styrke på omkring 1000 mann, kunne Lebedev fortelle at den sovjetiske regjering gjerne så at nordmennene sendte flere bataljoner, og den «hadde heller ikke noe imot en hel divisjon.»²⁰ Den norske «lette divisjon» fra juli 1941 så dermed ut til å ha fått nytt liv i den sovjetiske generalstaben.

Til tross for denne svært positive sovjetiske responsen, kom det ingenting ut av regjeringens utspill. Årsakene var flere. Norske militære myndigheter var neppe særlig begeistret for ideen om å ta ut soldater og befal fra oppsetningene i Skottland og Sverige. Vel så viktig var det at utviklingen i forholdet mellom Sovjetunionen og Finland tok en vending som igjen gjorde spørsmålet uaktuelt. Det hadde som før vært en forutsetning fra norsk side at det måtte bli slutt på kampene mellom Sovjetunionen og Finland før planen kunne komme til utførelse. Spørsmålet var derfor i realiteten lagt på is da britene i slutten av april 1944 ga et svært forbeholdent svar på en norsk forespørsel om det kunne ordnes med overføring av et antall norske befal fra Skottland til Murmansk. Den norske legasjonen i Stockholm fulgte tydeligvis ikke opp en instruks fra London om å undersøke om den svenske regjering ville gå med på at 1000 mann fra de norske polititroppene ble tatt ut for å settes opp som en norsk avdeling i Sovjetunionen.²¹ Legasjonen svarte at det av politiske grunner syntes ugjennomførlig å ta ut en slik styrke fra de eksisterende oppsetningene i Sverige for å overføre dem til Sovjetunionen.²²

Den norsk-sovjetiske jurisdiksjonsavtalen av 16. mai 1944 forutsatte at det skulle innledes forhandlinger om gjennomføringen av avtalens ulike punkter, blant annet om en norsk militærmisjon som skulle settes opp og sendes til de frigjorte områdene. Åpningen av den sovjetiske offensiven på det Karelske neset den 9. juni gjorde det for alvor nødvendig for regjeringen å følge opp de allmenne bestemmelsene som var nedfelt i 16. mai-avtalen. Den 15. juni overleverte Lie til den

sovjetiske ambassadøren en note der regjeringen ba om snarlige forhandlinger for å få ordnet spørsmålene i forbindelse med den norske militærmisjon og norske forbindelsesoffiserer. Denne gangen kom det imidlertid ingen sovjetisk reaksjon. Først i forbindelse med selve innmarsjen i oktober, lot russerne høre fra seg.

Klokken syv om morgenen den 5. september 1944 opphørte omsider ildgivningen på den finsk-sovjetiske fronten og den 19. september kunne representanter for de to land undertegne en avtale om våpenstillstand. Ifølge avtalens artikkel 7, skulle Petsamo-området bli avstått til Sovjetunionen. Dermed ville det igjen bli en norsk-russisk grense fra Grense Jakobselv til Treriksrøysa lengst sør i Pasvikdalen. Den sovjetiske offensiven som deretter startet fra områdene ved elva Litsa den 7. oktober, hadde som mål å kaste avdelingene fra den tyske 20. arme ut fra sovjetisk område og inn i Norge. Den 18. oktober krysset de første sovjetiske avdelinger Grense Jakobselv og inntok Kirkenes den 25. oktober. De sovjetiske styrkene etablerte seg deretter i Sør-Varanger, men viste ingen tegn på å ville fortsette fremrykningen videre vestover i Finnmark.

Dagen etter at kampene hadde stilnet langs den finsk-sovjetiske fronten, altså den 6. september, tok Lie kontakt med den sovjetiske ambassadøren og minnet ham om regjeringens forespørsel av 15. juni. Lie føyde til at den norske regjering fortsatt var interessert i å sende norske styrker fra Sverige gjennom Finland, slik man i prinsippet var blitt enige om i mars. Lie sa at det hele nå avhang av den sovjetiske regjering.²³ I ukene som kom, ble regjeringen og norske militære myndigheter stadig mer oppsatt på å komme til en endelig ordning med russerne med sikte på en sovjetisk innmarsj. Russerne forble imidlertid tause. Det kom ingen reaksjon på de norske henvendelsene og det forelå ingen informasjon om de videre sovjetiske planene i nord. Dette skapte

problemer, ikke minst når det gjaldt en eventuell bruk av polititroppene fra Sverige. Regjeringen følte at den ikke kunne starte forhandlinger med svenske myndigheter om bruken av disse troppene all den stund det ikke forelå etendelig klarsignal fra den sovjetiske regjering. Det er for øvrig viktig å være klar over at regjeringen på denne tiden, fra 6. september til 18. oktober, var fullt klar over at det hastet med å komme til en ordning med russerne. Problemet var bare at russerne nå ikke fant det hensiktsmessig å forhandle med nordmennene. Amerikanerne og britene, på sin side, gjorde det i likhet med svenskene, klart at det måtte foreligge en avtale med Sovjetunionen før man kunne begynne å drøfte forsendelse av tropper og forsyninger til Finnmark.

Den raske sovjetiske fremrykningen etter at offensiven ble satt i gang den 7. oktober, var rimeligvis bakgrunnen for at Lie fant det nødvendig å gjøre enda et fremstøt overfor den sovjetiske regjering. Den 14. oktober, altså mens sovjetiske styrker var i ferd med å bryte gjennom det tyske forsvaret ved Petsamo, ble Norges ambassadør i Moskva, Rolf Andvord, instruert om å søke klarhet i følgende spørsmål:

1. Ønsker russerne nå norske militære enheter til Sovjet-Samveldet via Finnland som skal endelig settes opp i Sovjet for å delta i operasjoner mot tyskerne når disse drives mot Nord-Norge, jfr. mars-samtalene.

2. Ønsker russerne og vil de medvirke til at norske politistyrker overføres fra Sverige til Finnland for der å settes inn i finnes kamp for å drive tyskerne ut av Finland?

3. Ønsker Sovjet at vi nå skal ta initiativ overfor britere og amerikanere for å bringe pr. skip og fly norske militære styrker herfra til steder i Nord-Finnland

som er besatt av russerne eller til Nord-Russland?

4. Ønsker Sovjet-Regjeringen at det skal sendes en norsk militær-misjon til Russland, eller ønskes den satt opp i London?

5. Er forhandlinger i gang mellom russere-briter-amerikanere om noen eller flere av disse spørsmål?²⁴

Den 17. oktober leverte så Andvord et memorandum etter disse retningslinjer i Utenrikskommisariatet. Dagen etter, altså den 18. oktober, ble Andvord mottatt av Molotov, som kunne meddele den norske ambassadør at sovjet-regjeringen «med glede» godtok de norske forslagene. Molotovs erklæring inneholdt blant annet følgende formulering:

Det kan bli aktuelt for oss i den aller nærmeste fremtid å forfølge tyskerne inn i Norge, og da vil det være av viktighet både overfor verden og overfor det norske folk at det deltas fra norsk side og at dere kan heise det norske flagg over fri norsk jord.²⁵

Tidligere samme dag hadde de første sovjetiske troppene krysset grensen til Norge. Den norske regjering var ikke klar over dette. Meldingen om at det sto sovjetiske tropper i Norge nådde regjeringen først den 25. oktober, samme dag som Kirkenes ble besatt. Norges utenriksminister, Trygve Lie, satt på

dette tidspunktet værfast på en flyplass i Skottland på vei til Stockholm og Moskva. Regjeringen var imidlertid klar over at noe var i gjære. Ikke minst ble man bekymret da «Folkesenderen Norges Frihet» den 17. oktober sendte en appell til Norge om å gjøre oppstand mot tyskerne og bistå Den røde hær.²⁶

Dermed kunne endelig planleggingen av overføringen av norske tropper til Nord-Norge, først fra Storbritannia og sener fra Sverige, ta til for fullt. De første norske troppene ankom Murmansk den 6. og 7. november sammen med medlemmene av den norske militærmisjonen. I månedene som fulgte var det et tett, og i hovedsak godt, samarbeid mellom den lokale sovjetiske militære ledelsen og norske militære og sivile myndigheter i Finnmark. Engstelsen for hva som ville skje etter en eventuell sovjetisk innmarsj i Norge, som hadde vært så utbredt i regjeringkretser i London, viste seg også å være ubegrunnet. De sovjetiske troppene i Sør-Varanger oppførte seg i det store og hele eksemplarisk og trakk seg tilbake allerede høsten 1945. Dette rokker likevel ikke ved det faktum at det var de store allierte, blant dem Sovjetunionen, som fastsatte vilkårene for frigjøringen av Norge. Den norske regjering måtte finne seg i å spille en underordnet rolle.

English summary

Soviet participation in the liberation of Norway: the political background

On 18 October 1944 Soviet soldiers crossed the Norwegian border, thus initiating the liberation of Norway from German occupation. Less than one year later the last Soviet soldiers left Norwegian territory. The Norwegian government had not been notified in advance that Soviet troops might pursue the Germans into Norway. Since the spring of 1944 it had become increasingly clear that it was only a matter of time before the Soviet troops facing the Germans in the High North would launch an offensive to throw the enemy out of Soviet territory. Consequently, the Norwegian government had tried to reach an agreement with the Soviets about Norwegian military participation in case of Soviet operations on Norwegian territory. The absence of a Soviet response to the repeated Norwegian requests seriously hampered the government's efforts to plan for this eventuality.

Norwegian planning and preparations for operations in Northern Norway were also hampered by uncertainty about Northern Norway's place in inter-allied strategic

planning, and by the Norwegian government's ambiguous attitude to the Soviet Union as an ally. In Norwegian government circles there was a strong tendency to assume that the whole of Norway was within a western sphere of interest and operations, although there were no official declarations to back this assumption. There was also a widespread scepticism and even mistrust towards Soviet intentions with regard to Northern Norway. For these reasons the Norwegians spent more time and effort convincing the *western* allies about the need to launch operations in Northern Norway than planning for Norwegian participation in *Soviet* operations. Finally, in the autumn of 1944 it turned out that the Norwegian government-in-exile was incapable of inducing the western allies to shift material resources from the major fronts on the European continent to Northern Norway in order to support the Norwegian military presence in areas being liberated from German occupation.

Notes

¹ Oppmerksomme lesere vil gjenkjenne stoff fra litteraturen om emnet. Ikke minst har jeg benyttet meg flittig av Olav Ristes to bind: *London-regjeringa. Norge i krigsalliansen 1940-1945*, Oslo 1973-1979. Artikkelen er basert på et foredrag som ble holdt under et seminar på Svanvik Folkehøgskole 2.-3. september 1994. Bruken av fotnoter er i hovedsak begrenset til å oppgi primærkilden for direkte sitat, også i tilfeller der den samme kilden er utnyttet i arbeidene som er nevnt ovenfor.

² *Sovjetsko-anglijskije otosjenija vo vremja Velikoj otetjestvennoj vojny: Dokumenty i materialy*, bind II, Moskva 1983, s. 83.

³ Riksarkivet, FD-London, 162, V/21, HOK jnr. H 176/42. Ad angrep på Nord-Norge, 9. februar 1942.

⁴ Riksarkivet, FD-London, 162, V/21, HOK jnr. 230/42. Bemerkninger til HOK's operasjonsutkast for angrep mot Nord-Norge 9. februar 1942.

⁵ Riksarkivet, FD-London, 1325/1. Møte i Forsvarsrådet den 15. januar 1942.

⁶ Olav Riste, *London-regjeringa*, bind II, s. 291-92, med referanse til Roosevelt Archives, PSF Norway 1941-1945. Kronprins Olav til Roosevelt den 23. februar 1942. (Artikkelforfatterens oversettelse.)

⁷ Riksarkivet, FD-London, 1113. Terje Wold til Oscar Torp den 19. mars 1943.

⁸ Ibid, Hansteen til Torp den 27. mars 1943.

⁹ Utenriksdepartementet, 25.4/99. Melding fra ambassaden i Moskva av 10. desember 1943.

¹⁰ Universitetsbibliotekets håndskriftsamling. Arne Ordings dagbok, innførsel av 18. juli 1942.

¹¹ Public Record Office, FO 371/40358, 1239. Warner til Ward den 2. mai 1944.

¹² Jochen Laufer, *Die UdSSR und die Zonenteilung Deutschlands*, upublisert manuskript, med

henvisning til et dokument fra den såkalte Vorosjilov-kommisjonen.

¹³ Sven G. Holtmark, *Mellom «russerfrykt» og «brobygging». Sovjetunionen i norsk utenrikspolitikk, 1940-1945*, upublisert hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1988, s. 107.

¹⁴ Utenriksdepartementet, 25.1/2. Trygve Lies notat fra samtale med Warner den 3. februar 1944.

¹⁵ Utenriksdepartementet, 25.1/2. Trygve Lies notat fra samtale med Lebedev den 4. februar 1944.

¹⁶ Utenriksdepartementet, 27.5/36. Trygve Lies notat av 18. og 19. februar 1944.

¹⁷ Utenriksdepartementet, 25.1/2. Trygve Lies notat av 26. februar 1944.

¹⁸ Public Record Office, FO 471/40359, U 4375/5/74. Colliers brev til Ward av 11. mai 1944. (Med håndskrevne kommentarer i margin.)

¹⁹ Utenriksdepartementet, 25.1/2. Trygve Lies notat av 7. mars 1944.

²⁰ Utenriksdepartementet, 25.1/2. Trygve Lies notat av 13. mars 1944.

²¹ Riksarkivet, FO-London, 24/21. Utenriksdepartementet til Forsvarsdepartementet den 20. juli 1944. (Hevisning til skrivelse nr. 2486 fra legasjonen i Stockholm.)

²² Olav Riste, *London-regjeringa*, bind II, s. 175.

²³ Utenriksdepartementet, 25.1/2. Trygve Lies notat fra samtale den 6. september 1944.

²⁴ Utenriksdepartementet, 27.5/36. Melding til ambassaden i Moskva av 14. oktober 1944.

²⁵ Riksarkivet, FO-London, 26/32. Melding fra ambassaden i Moskva den 19. (18.?) oktober 1944.

²⁶ Paul Hartmann, *Bak fronten. Fra Oslo og London 1939-1945*, Oslo 1955, s. 281; og *Regjeringen og Hjemmefronten under krigen*, Oslo 1948, dokument nr. 262. Legasjonen i Stockholm til Utenriksdepartementet den 18. oktober 1944.